Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 6.4 ISSN No: 3049-4176

भारतीय महिला खेळाडूंची ऐतिहासिक वाटचाल: योगदान, समाजपरिवर्तन, आव्हाने आणि भविष्यदिशा

प्रा. भुषण संजय भामरे
कर्मवीर ए.एम. पाटील कला, वाणिज्य आणि, कै. अण्णासाहेब एन.के. पाटील विज्ञान वरिष्ठ महाविद्यालय, पिंपळनेर

सारांश:
भारतीय महिला खेळाडूंचा इतिहास हा सामाजिक परिवर्तन, वैयक्तिक कर्तृत्व, शैक्षणिक प्रगती आणि संस्थात्मक विकास यांच्या परस्परसंबंधातून घडलेला आहे. प्राचीन काळातील सांस्कृतिक आणि शारीरिक उपक्रमांपासून आधुनिक आंतरराष्ट्रीय क्रीडास्पर्धांपर्यंत महिलांच्या सहभागाचे स्वरूप सातत्याने बदलत गेले. पारंपरिक समाजव्यवस्थेमध्ये महिलांच्या सार्वजनिक सहभागावर सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक मर्यादा होत्या. स्वातंत्र्यानंतर शिक्षणव्यवस्थेचा विस्तार, शासकीय क्रीडासंस्थांची स्थापना, राष्ट्रीय स्पर्धांचे आयोजन आणि प्रशिक्षणसुविधांच्या विकासामुळे महिलांसाठी नवीन संधी निर्माण झाल्या. पी. टी. उषा, कर्णम मल्लेश्वरी, मेरी कोम, सायना नेहवाल, पी. व्ही. सिंधू, मिताली राज आणि इतर महिला खेळाडूंच्या कामगिरीमुळे भारतीय क्रीडाक्षेत्राला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विशेष ओळख प्राप्त झाली.
आधुनिक काळात व्यावसायिक क्रीडास्पर्धा, प्रसारमाध्यमांचा विस्तार, खासगी प्रायोजकत्व आणि वैज्ञानिक प्रशिक्षणपद्धतींमुळे महिलांच्या क्रीडा सहभागाला नवीन दिशा मिळाली आहे. तथापि लैंगिक असमानता, आर्थिक विषमता, अपुऱ्या प्रशिक्षणसुविधा, सामाजिक पूर्वग्रह आणि सुरक्षिततेसंबंधी समस्या अजूनही महिला क्रीडाविकासावर परिणाम करतात. प्रस्तुत लेखात भारतीय महिला क्रीडासहभागाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, स्वातंत्र्योत्तर संस्थात्मक विकास, प्रमुख खेळाडूंचे योगदान, शैक्षणिक संस्थांची भूमिका, आधुनिक व्यावसायिकीकरण आणि सामाजिक आव्हाने यांचे चिकित्सक विश्लेषण केले आहे. त्याचबरोबर तळागाळातील क्रीडाविकास, समावेशक धोरणे, महिला प्रशिक्षकांची उपलब्धता, सुरक्षित क्रीडावातावरण आणि क्रीडा प्रशासनातील पारदर्शकता यांच्या आधारे भविष्यकालीन विकासाची दिशा स्पष्ट केली आहे.
मुख्य शब्द: भारतीय महिला क्रीडा, महिला सक्षमीकरण, क्रीडासंस्कृती, सामाजिक परिवर्तन, क्रीडाधोरण, शारीरिक शिक्षण, महिला खेळाडू, क्रीडा प्रशिक्षण, प्रसारमाध्यमे, सामाजिक समावेशन, भविष्यकालीन दिशा.

प्रस्तावना: भारतीय समाजाच्या ऐतिहासिक विकासामध्ये स्त्रियांचे सामाजिक स्थान, सार्वजनिक सहभाग आणि व्यावसायिक संधी यांत महत्त्वपूर्ण परिवर्तन झाले आहे. या परिवर्तनाचे प्रतिबिंब शिक्षण, राजकारण, अर्थव्यवस्था, विज्ञान आणि क्रीडा यांसारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये दिसून येते. विशेषतः भारतीय महिला क्रीडाक्षेत्राची वाटचाल ही केवळ स्पर्धांमधील विजयाची कथा नसून सामाजिक मान्यता, समान संधी, आर्थिक स्वावलंबन आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्य यांच्याशी संबंधित व्यापक प्रक्रिया आहे.

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 6.4 ISSN No: 3049-4176

प्राचीन आणि मध्ययुगीन समाजामध्ये स्त्रियांच्या शारीरिक उपक्रमांचे स्वरूप प्रामुख्याने सांस्कृतिक परंपरा, दैनंदिन जीवन आणि स्थानिक सामाजिक व्यवहारांशी संबंधित होते. आधुनिक शिक्षणव्यवस्था आणि संघटित क्रीडास्पर्धांच्या उदयानंतर महिलांच्या सहभागाला नवीन संस्थात्मक स्वरूप प्राप्त झाले. स्वातंत्र्योत्तर काळात शासकीय धोरणे, प्रशिक्षणसंस्था आणि क्रीडा संघटनांच्या माध्यमातून या प्रक्रियेला अधिक चालना मिळाली.

तथापि महिला खेळाडूंच्या वाढत्या यशाबरोबरच आर्थिक मर्यादा, लैंगिक विषमता, अपुऱ्या सुविधा आणि सुरक्षिततेसंबंधी प्रश्न कायम आहेत. त्यामुळे भारतीय महिला क्रीडाक्षेत्राचा अभ्यास करताना ऐतिहासिक सातत्य, सामाजिक परिवर्तन, संस्थात्मक योगदान आणि वर्तमानकालीन आव्हाने यांचा एकत्रित विचार करणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत लेखाचा उद्देश या घटकांचे विश्लेषण करून महिला क्रीडाविकासाच्या समावेशक आणि शाश्वत दिशेचा वेध घेणे हा आहे.

1. भारतीय महिला क्रीडासहभागाची संकल्पना आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

क्रीडा ही शारीरिक कौशल्य, मानसिक एकाग्रता, नियमबद्ध सहभाग आणि सामाजिक परस्परसंवाद यांचा समन्वय साधणारी मानवी क्रिया आहे. महिलांचा क्रीडाक्षेत्रातील सहभाग त्यांच्या शारीरिक क्षमतेबरोबरच सामाजिक स्वातंत्र्य, शैक्षणिक संधी, आर्थिक परिस्थिती आणि सार्वजनिक जीवनातील स्थानाशी संबंधित असतो. त्यामुळे महिला क्रीडाविकासाचा अभ्यास केवळ स्पर्धात्मक उपलब्धींवर आधारित न ठेवता व्यापक सामाजिक आणि ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून करणे आवश्यक ठरते.

प्राचीन भारतीय समाजामध्ये विविध शारीरिक उपक्रम, लोककला, उत्सव आणि मनोरंजनात्मक क्रियांना महत्त्व होते. तथापि प्राचीन काळातील शारीरिक उपक्रम आणि आधुनिक संघटित क्रीडास्पर्धा यांमध्ये मूलभूत भेद आढळतो. आधुनिक क्रीडाव्यवस्थेमध्ये निश्चित नियम, प्रशिक्षणपद्धती, संस्थात्मक नियंत्रण आणि स्पर्धात्मक मूल्यमापन यांना प्राधान्य असते. प्राचीन साहित्यामध्ये स्त्रियांच्या धैर्य, कौशल्य आणि शारीरिक क्षमतेचे उल्लेख आढळतात, परंतु अशा साहित्यिक वर्णनांना सर्व समाजघटकांतील स्त्रियांच्या प्रत्यक्ष क्रीडा सहभागाचा ऐतिहासिक पुरावा मानता येत नाही. स्त्रियांच्या शारीरिक उपक्रमांवर सामाजिक स्तर, प्रादेशिक परंपरा आणि सांस्कृतिक नियमांचा प्रभाव होता. म्हणून भारतीय महिला क्रीडासहभागाच्या इतिहासामध्ये सामाजिक परिस्थिती, सांस्कृतिक परंपरा आणि संस्थात्मक विकास यांचा परस्परसंबंध महत्त्वाचा ठरतो. आधुनिक महिला क्रीडाक्षेत्राची निर्मिती ही या ऐतिहासिक परिस्थितीमध्ये घडलेल्या दीर्घकालीन परिवर्तनाचे परिणामस्वरूप आहे.

2. प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारतातील स्त्रियांच्या शारीरिक उपक्रमांचे सांस्कृतिक स्वरूप:

प्राचीन भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये स्त्रियांचा शारीरिक सहभाग विविध सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक उपक्रमांमधून व्यक्त होत असे. नृत्य, लोकउत्सव, सामूहिक कार्यक्रम, पदयात्रा आणि दैनंदिन श्रमाशी संबंधित क्रियांमध्ये शारीरिक कौशल्ये आणि सहनशक्ती यांना महत्त्व होते. मात्र अशा उपक्रमांचे स्वरूप आधुनिक अर्थाने संघटित क्रीडास्पर्धांपेक्षा वेगळे होते.

रामायण आणि महाभारत यांसारख्या महाकाव्यांमध्ये काही स्त्री व्यक्तिरेखांचे धैर्य, सामर्थ्य आणि कौशल्य अधोरेखित केलेले आढळते. तथापि साहित्यिक परंपरांतील उदाहरणांच्या आधारे सर्वसामान्य स्त्रियांच्या

शारीरिक प्रशिक्षणाची एकसमान व्यवस्था अस्तित्वात होती, असा निष्कर्ष काढणे योग्य ठरत नाही. ऐतिहासिक अभ्यासामध्ये साहित्यिक उल्लेख, लोकपरंपरा आणि उपलब्ध पुरातत्त्वीय पुरावे यांतील फरक लक्षात घेणे आवश्यक असते.

मध्ययुगीन काळात महिलांच्या सार्वजनिक सहभागाचे स्वरूप प्रदेश, समुदाय, आर्थिक स्थिती आणि सामाजिक परंपरांनुसार बदलत गेले. काही ठिकाणी स्त्रियांच्या हालचालींवर बंधने असताना ग्रामीण आणि आदिवासी समाजांमध्ये महिलांचा श्रमप्रधान जीवनपद्धतीत सक्रिय सहभाग राहिला. भक्ती चळवळीत महिलांचा सामूहिक धार्मिक उपक्रमांमधील सहभाग काही प्रमाणात वाढल्याचे दिसून येते. या पार्श्वभूमीवर प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळातील महिलांच्या शारीरिक उपक्रमांना आधुनिक क्रीडाविकासाची थेट संस्थात्मक सुरुवात न मानता भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या शारीरिक सहभागाचा सांस्कृतिक संदर्भ म्हणून पाहणे अधिक योग्य ठरते.

3. स्वातंत्र्योत्तर भारतातील महिला क्रीडाक्षेत्राचा संस्थात्मक विस्तार:

1947 नंतर भारतामध्ये शिक्षण, आरोग्य आणि क्रीडा यांना राष्ट्रउभारणीच्या व्यापक प्रक्रियेत महत्त्व प्राप्त झाले. शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये शारीरिक शिक्षणाचा विस्तार, राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय स्पर्धांचे आयोजन आणि क्रीडा प्रशिक्षणासाठी संस्थात्मक सुविधा उभारण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. या प्रक्रियेमुळे महिलांना संघटित क्रीडाक्षेत्रात प्रवेश करण्यासाठी नवीन संधी उपलब्ध झाल्या.

1950 ते 1960 या कालखंडात महिला खेळाडूंसाठी प्रशिक्षणसुविधा आणि आर्थिक सहाय्य मर्यादित होते. सामाजिक रूढी, घरगुती जबाबदाऱ्या आणि स्वतंत्र क्रीडासुविधांचा अभाव यांमुळे अनेक मुलींच्या सहभागावर मर्यादा येत होत्या. विशेषतः ग्रामीण भागांमध्ये नियमित प्रशिक्षण घेण्यासाठी आवश्यक असलेली संस्थात्मक व्यवस्था पुरेशी विकसित झालेली नव्हती. 1970 नंतर शालेय स्पर्धा, आंतरराज्य क्रीडा कार्यक्रम आणि राष्ट्रीय प्रशिक्षणव्यवस्थेच्या विस्तारामुळे महिला खेळाडूंना अधिक संधी मिळू लागल्या. 1984 मध्ये भारतीय क्रीडा प्राधिकरणाची स्थापना झाल्यानंतर देशातील क्रीडा प्रशिक्षण, प्रतिभाविकास आणि संस्थात्मक समन्वय यांना अधिक व्यापक आधार प्राप्त झाला.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील या बदलांमुळे महिला क्रीडासहभागाला नवीन सामाजिक मान्यता मिळाली. तथापि संधींचे वितरण सर्व सामाजिक आणि भौगोलिक घटकांमध्ये समान नव्हते. त्यामुळे संस्थात्मक विकासाबरोबरच आर्थिक आणि सामाजिक विषमता दूर करण्याची आवश्यकता कायम राहिली.

4. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय क्रीडाक्षेत्रातील भारतीय महिलांचे योगदान:

भारतीय महिला खेळाडूंनी विविध राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्पर्धांमध्ये उल्लेखनीय कामगिरी करून देशाच्या क्रीडाइतिहासात महत्त्वपूर्ण स्थान निर्माण केले आहे. त्यांच्या यशामुळे महिलांच्या शारीरिक क्षमता, व्यावसायिक संधी आणि सामाजिक प्रतिष्ठेविषयी प्रचलित असलेल्या अनेक पूर्वग्रहांना आव्हान मिळाले.

पी. टी. उषा यांनी ॲथलेटिक्समधील कामगिरीच्या माध्यमातून भारतीय महिला क्रीडेला आंतरराष्ट्रीय ओळख मिळवून दिली. 1984 च्या लॉस एंजेलिस ऑलिंपिक स्पर्धेत 400 मीटर अडथळा शर्यतीत त्यांना अत्यल्प फरकाने पदक मिळविता आले नाही, तथापि त्यांची कामगिरी भारतीय ॲथलेटिक्ससाठी

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 6.4 ISSN No: 3049-4176

महत्त्वपूर्ण ठरली. पुढील काळात कर्णम मल्लेश्वरी, मेरी कोम, सानिया मिर्झा, सायना नेहवाल, पी. व्ही. सिंधू, साक्षी मलिक आणि इतर महिला खेळाडूंनी विविध क्रीडाप्रकारांमध्ये राष्ट्रीय प्रतिष्ठा वाढविली. अभिषेक दुबे आणि संजीब मुखर्जी यांच्या भारतीय महिला क्रीडाक्षेत्रातील व्यक्तिमत्त्वांविषयीच्या ग्रंथामध्ये "विविध भारतीय महिला खेळाडूंच्या क्रीडा प्रवासाचा अभ्यास करताना त्यांच्या कामगिरीबरोबरच कौटुंबिक परिस्थिती, प्रशिक्षण, सामाजिक अडथळे आणि संस्थात्मक पाठबळ यांचा विचार करण्यात आला आहे."[1]

या खेळाडूंच्या कामगिरीमुळे भारतीय महिलांसाठी क्रीडा हे राष्ट्रीय प्रतिनिधित्व आणि व्यावसायिक प्रगतीचे महत्त्वपूर्ण क्षेत्र बनू लागले. मात्र वैयक्तिक यशाला व्यापक महिला क्रीडाविकासाचा एकमेव निकष मानता येत नाही. सर्वसामान्य मुलींना नियमित सहभागाच्या संधी उपलब्ध होणेही तितकेच आवश्यक आहे.

5. शालेय शिक्षण, तळागाळातील क्रीडा उपक्रम आणि महिला प्रतिभाविकास:

भारतीय महिला क्रीडाविकासाचा पाया शाळा, महाविद्यालये आणि स्थानिक क्रीडा संस्थांमध्ये आढळतो. बालपणापासून मुलींना नियमित शारीरिक शिक्षण, क्रीडा प्रशिक्षण आणि स्पर्धात्मक संधी उपलब्ध झाल्यास त्यांच्या शारीरिक क्षमतेबरोबरच आत्मविश्वास, नेतृत्वगुण आणि संघभावना विकसित होण्यास मदत होते. त्यामुळे शिक्षणव्यवस्था ही महिला क्रीडाविकासाची अत्यंत महत्त्वाची आधारव्यवस्था मानली पाहिजे.

ग्रामीण आणि निमशहरी भागांमध्ये क्रीडासुविधा, प्रशिक्षक आणि आर्थिक साधनांची कमतरता असल्यामुळे अनेक मुलींचा सहभाग मर्यादित राहतो. अशा परिस्थितीत स्थानिक शाळा, क्रीडामंडळे, स्वयंसेवी संस्था आणि क्रीडा शिक्षक यांच्या प्रयत्नांना विशेष महत्त्व प्राप्त होते. कबड्डी, खो-खो आणि ॲथलेटिक्स यांसारख्या खेळांमध्ये उपलब्ध स्थानिक साधनांच्या आधारे मुलींना सहभागी करून घेता येते. राष्ट्रीय स्तरावरील शालेय आणि युवा क्रीडास्पर्धांमुळे गुणवंत खेळाडूंची ओळख पटण्यास मदत होते. भारत सरकारच्या खेलो इंडिया युवा क्रीडा स्पर्धांविषयीच्या अधिकृत माहितीनुसार "2018 मध्ये आयोजित शालेय क्रीडा स्पर्धांच्या पुढील टप्प्यात 2019 मध्ये महाराष्ट्रात युवा क्रीडा स्पर्धांचे आयोजन करण्यात आले आणि महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय विद्यार्थ्यांच्या सहभागालाही संधी देण्यात आली."[2]

शालेय सहभागाचे सातत्य राखण्यासाठी सुरक्षित मैदाने, स्वच्छतागृहे, बदलगृहे, क्रीडासाहित्य आणि प्रशिक्षित शिक्षकांची उपलब्धता आवश्यक आहे. केवळ स्पर्धांचे आयोजन न करता प्रतिभावान मुलींना पुढील प्रशिक्षणासाठी आर्थिक सहाय्य आणि संस्थात्मक मार्गदर्शन देणेही महत्त्वाचे ठरते.

6. महिला क्रीडाविकासातील शासकीय धोरणे आणि प्रशिक्षणव्यवस्थेची भूमिका:

स्वातंत्र्योत्तर भारतात क्रीडाविकासाला संस्थात्मक आधार मिळवून देण्यासाठी केंद्र व राज्य शासनांनी विविध उपक्रम राबविले. शारीरिक शिक्षण, क्रीडा प्रशिक्षण, राष्ट्रीय स्पर्धा, खेळाडूंसाठी आर्थिक सहाय्य आणि क्रीडा पायाभूत सुविधांचा विकास या माध्यमांतून महिला सहभागाला प्रोत्साहन देण्याचे प्रयत्न झाले. महिला क्रीडाविकासामध्ये खेलो इंडिया योजनेला विशेष महत्त्व आहे. या योजनेच्या माध्यमातून क्रीडा पायाभूत सुविधा, प्रशिक्षण केंद्रे, स्पर्धा आणि प्रतिभाविकास यांना प्राधान्य देण्यात आले आहे. विशेषतः

महिलांच्या सहभागासाठी स्वतंत्र उपक्रम आणि स्पर्धांच्या संधी निर्माण करण्यावर भर देण्यात आला आहे. भारत सरकारच्या खेलो इंडिया योजनेच्या 2021–22 ते 2025–26 या कालावधीतील सुधारित मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार "महिलांमध्ये आरोग्य, शारीरिक तंदुरुस्ती आणि क्रीडासंस्कृतीविषयी जागरूकता निर्माण करणे, विविध क्रीडाप्रकारांतील सहभाग वाढविणे आणि प्रशिक्षण व नेतृत्वाच्या संधी उपलब्ध करून देणे ही महिला क्रीडाविकासाची महत्त्वपूर्ण उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत."[3]

या धोरणामुळे महिला खेळाडूंच्या संख्येत वाढ करण्याबरोबरच प्रशिक्षक, प्रशासक आणि क्रीडा व्यवस्थापक म्हणूनही महिलांच्या सहभागाला प्रोत्साहन देण्याची संधी उपलब्ध होते. तथापि धोरणांची परिणामकारकता प्रत्यक्ष अंमलबजावणीवर अवलंबून असते. ग्रामीण भागांतील क्रीडा केंद्रे, प्रशिक्षित कर्मचारी, आवश्यक साहित्य आणि नियमित निधी यांची उपलब्धता सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे. योजनेचा लाभ सामाजिकदृष्ट्या वंचित आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल मुलींपर्यंत पोहोचल्यास महिला क्रीडाविकास अधिक समावेशक बनू शकतो.

7. आधुनिक महिला क्रीडाक्षेत्रातील व्यावसायिकीकरण आणि प्रसारमाध्यमांचा प्रभाव:

2000 नंतर भारतीय क्रीडाक्षेत्रामध्ये खासगी गुंतवणूक, प्रायोजकत्व, डिजिटल माध्यमे आणि व्यावसायिक स्पर्धांचा विस्तार झाला. यामुळे खेळांकडे केवळ मनोरंजन किंवा राष्ट्रीय प्रतिष्ठेचे साधन म्हणून न पाहता रोजगार, व्यावसायिक कारकीर्द आणि आर्थिक स्वावलंबनाच्या संधी म्हणूनही पाहिले जाऊ लागले. महिला क्रिकेट, बॅडमिंटन, कुस्ती, बॉक्सिंग आणि ॲथलेटिक्स यांसारख्या क्रीडाप्रकारांमधील यशामुळे महिलांच्या स्पर्धांना अधिक प्रसिद्धी मिळू लागली. मिताली राज आणि स्मृती मंधाना यांसारख्या खेळाडूंनी भारतीय महिला क्रिकेटची लोकप्रियता वाढविण्यात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्याचप्रमाणे सायना नेहवाल आणि पी. व्ही. सिंधू यांच्या कामगिरीमुळे बॅडमिंटनमध्ये व्यावसायिक प्रशिक्षणाच्या संधींकडे अधिक लक्ष वेधले गेले.

प्रसारमाध्यमांमधील प्रसिद्धीमुळे महिला खेळाडूंना जाहिराती, प्रायोजकत्व आणि आर्थिक सहाय्य मिळण्याच्या नवीन संधी उपलब्ध होतात. तथापि लोकप्रिय क्रीडाप्रकारांतील निवडक खेळाडूंनाच अधिक प्रसिद्धी मिळत असल्यास इतर खेळांतील महिलांच्या संधी मर्यादित राहण्याची शक्यता असते. भारत सरकारच्या क्रीडा मंत्रालयाच्या 2023–24 च्या वार्षिक अहवालामध्ये "महिलांसाठी आयोजित क्रीडा स्पर्धा आणि लीगच्या माध्यमातून विविध राज्यांतील महिला खेळाडूंना संघटित स्पर्धात्मक सहभागाच्या अतिरिक्त संधी उपलब्ध करून देण्यात आल्याचे नमूद करण्यात आले आहे."[4]

व्यावसायिकीकरणाचा लाभ केवळ राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील खेळाडूंना न मिळता स्थानिक व ग्रामीण भागांतील महिलांपर्यंत पोहोचणे आवश्यक आहे. त्यासाठी माध्यमे, प्रायोजक संस्था आणि क्रीडा संघटना यांनी विविध क्रीडाप्रकारांना संतुलित प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

8. सामाजिक पूर्वग्रह, आर्थिक विषमता आणि महिला क्रीडाक्षेत्रातील असमान संधी:

भारतीय महिला खेळाडूंनी उल्लेखनीय प्रगती केली असली, तरी सामाजिक पूर्वग्रह आणि आर्थिक असमानता ही त्यांच्या क्रीडा सहभागासमोरील महत्त्वपूर्ण आव्हाने आहेत. अनेक कुटुंबांमध्ये मुलींनी

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 6.4 ISSN No: 3049-4176

शिक्षण, विवाह आणि घरगुती जबाबदाऱ्यांना प्राधान्य द्यावे, अशी अपेक्षा असते. परिणामी दीर्घकालीन प्रशिक्षण, नियमित सराव आणि स्पर्धांसाठी प्रवास करण्याच्या संधी मर्यादित होऊ शकतात.

महिला खेळाडूंच्या विकासामध्ये आर्थिक साधनांची उपलब्धता अत्यंत महत्त्वाची ठरते. क्रीडासाहित्य, प्रवास, प्रशिक्षण शुल्क, निवास आणि पोषण यांसाठी लागणारा खर्च आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबांना परवडणे कठीण असते. त्यामुळे कौशल्य असतानाही काही मुलींना स्पर्धात्मक क्रीडाक्षेत्रात पुढे जाता येत नाही. लैंगिक असमानतेचा दुसरा महत्त्वाचा पैलू म्हणजे क्रीडासुविधांचे असमान वितरण. महिला खेळाडूंसाठी सुरक्षित मैदाने, बदलगृहे, प्रशिक्षित महिला प्रशिक्षक आणि योग्य आरोग्यसुविधा उपलब्ध नसल्यास त्यांच्या नियमित सहभागावर परिणाम होतो.

भारत सरकारच्या खेलो इंडिया कार्यक्रमाच्या 2018 मधील प्रशासकीय सूचनासंग्रहानुसार "महिलांचा क्रीडासहभाग वाढविण्यासाठी स्वतंत्र स्पर्धा, प्रशिक्षणाच्या संधी, आरोग्यजागृती आणि क्रीडा नेतृत्वामध्ये महिलांना प्रोत्साहन देण्यावर भर देण्यात आला आहे."[5] सामाजिक आणि आर्थिक अडथळ्यांवर मात करण्यासाठी कुटुंबांचा सकारात्मक सहभाग, परवडणाऱ्या प्रशिक्षणसुविधा, शिष्यवृत्ती आणि सुरक्षित वातावरण आवश्यक आहे. महिला क्रीडाविकासाला सामाजिक समानतेच्या व्यापक प्रक्रियेचा भाग मानल्यास अधिक परिणामकारक सुधारणा घडवून आणता येतील.

9. सुरक्षित क्रीडावातावरण, संस्थात्मक उत्तरदायित्व आणि महिला सक्षमीकरण:

महिला क्रीडाविकासासाठी प्रशिक्षणसुविधांइतकेच सुरक्षित आणि सन्मानजनक वातावरण महत्त्वाचे आहे. क्रीडा संस्थांमध्ये पारदर्शक निवडप्रक्रिया, प्रशिक्षकांची व्यावसायिक जबाबदारी, तक्रारनिवारण व्यवस्था आणि खेळाडूंच्या अधिकारांचे संरक्षण यांना प्राधान्य दिले पाहिजे. महिला खेळाडूंना सरावासाठी प्रवास, बाहेरगावी प्रशिक्षण आणि स्पर्धांमध्ये सहभाग घेण्यासाठी सुरक्षित वाहतूक, निवासव्यवस्था आणि विश्वासार्ह संस्थात्मक आधार आवश्यक असतो. अशा सुविधा उपलब्ध नसल्यास पालक आणि खेळाडूंमध्ये असुरक्षिततेची भावना निर्माण होऊ शकते.

क्रीडा प्रशासनामध्ये महिलांचा सहभाग वाढविल्यास धोरणनिर्मिती आणि निर्णयप्रक्रियेत त्यांच्या अनुभवांना अधिक स्थान मिळू शकते. महिला प्रशिक्षक, क्रीडा व्यवस्थापक आणि प्रशासकीय अधिकारी यांच्या संख्येत वाढ झाल्यास क्रीडासंस्थांची कार्यपद्धती अधिक संवेदनशील आणि समावेशक बनण्यास मदत होऊ शकते. भारत सरकारच्या 2022 मधील क्रीडाविषयक अधिकृत अहवालामध्ये "महिलांच्या क्रीडा सहभागाला प्रोत्साहन देण्यासाठी बॉक्सिंग, सायकलिंग, ज्युदो, जलतरण, व्हॉलीबॉल आणि कुस्ती यांसारख्या खेळांमध्ये महिला स्पर्धांना तत्त्वतः मान्यता देण्यात आल्याची नोंद आहे."[6]

मात्र स्पर्धांची संख्या वाढविणे हेच महिला सक्षमीकरणाचे अंतिम उद्दिष्ट असू शकत नाही. क्रीडा संस्थांची विश्वासार्हता, सुरक्षितता, समान वागणूक आणि आर्थिक सहाय्य या घटकांच्या आधारे महिला सहभागाचा दर्जा निश्चित करणे आवश्यक आहे.

10. भारतीय महिला क्रीडाक्षेत्राची भविष्यकालीन दिशा आणि सुधारणा:

भारतीय महिला क्रीडाक्षेत्राच्या भविष्यकालीन विकासासाठी ऐतिहासिक अनुभव, वर्तमानकालीन उपलब्धी आणि सामाजिक आव्हाने यांचा एकत्रित विचार करणे आवश्यक आहे. महिला खेळाडूंचे यश

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 6.4 ISSN No: 3049-4176

वैयक्तिक प्रयत्नांबरोबरच प्रशिक्षणसुविधा, शिक्षण, आर्थिक सहाय्य आणि सामाजिक पाठबळ यांवर अवलंबून असते. भविष्यातील धोरणांमध्ये तळागाळातील क्रीडाविकासाला विशेष प्राधान्य दिले पाहिजे. ग्रामीण आणि आदिवासी भागांमध्ये शालेय क्रीडा केंद्रे, सुरक्षित मैदाने आणि प्रशिक्षित महिला प्रशिक्षक उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. प्रतिभावान मुलींच्या निवडीसाठी पारदर्शक निकष निश्चित करून त्यांच्या शिक्षण आणि प्रशिक्षणात सातत्य राखले पाहिजे.

राष्ट्रीय क्रीडाधोरणाच्या माध्यमातून क्रीडा सहभाग, स्पर्धात्मक कामगिरी, आर्थिक विकास आणि सामाजिक प्रगती यांच्यात समन्वय साधण्याचे प्रयत्न होत आहेत. भारत सरकारच्या खेलो भारत नीती 2025 च्या धोरणात्मक चौकटीमध्ये "क्रीडाक्षेत्राचा विकास करताना स्पर्धात्मक उत्कृष्टतेबरोबरच आर्थिक प्रगती, सामाजिक सहभाग आणि नागरिकांच्या सर्वांगीण कल्याणाला महत्त्व देण्यात आले आहे."[7] या व्यापक दृष्टिकोनातून महिला क्रीडाविकासासाठी समावेशक निधीवाटप, प्रशिक्षक विकास, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर आणि सार्वजनिक-खासगी सहकार्य यांना प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे.

शारीरिक शिक्षण आणि क्रीडासहभागाला मानवी विकासाचा महत्त्वपूर्ण भाग म्हणून स्वीकारणेही गरजेचे आहे. युनेस्कोच्या 2015 मधील शारीरिक शिक्षण, शारीरिक सक्रियता आणि क्रीडाविषयक आंतरराष्ट्रीय सनदेतील तत्त्वानुसार "प्रत्येक व्यक्तीला भेदभावाशिवाय शारीरिक शिक्षण, शारीरिक सक्रियता आणि क्रीडासहभागाच्या संधी मिळणे हा मूलभूत अधिकार आहे."[8]

महिला क्रीडाविकासाचा अंतिम उद्देश केवळ पदकप्राप्ती किंवा व्यावसायिक यश नसून समान संधी, सामाजिक सन्मान, आत्मनिर्भरता आणि दीर्घकालीन सहभाग सुनिश्चित करणे हा असला पाहिजे. या दिशेने शासन, शिक्षणसंस्था, क्रीडा संघटना, माध्यमे आणि समाज यांनी संयुक्तपणे कार्य करणे आवश्यक ठरते.

निष्कर्ष:

भारतीय महिला क्रीडाक्षेत्राची ऐतिहासिक वाटचाल ही सामाजिक परिवर्तन, वैयक्तिक कर्तृत्व आणि संस्थात्मक विकास यांच्या परस्परसंबंधातून घडलेली आहे. प्राचीन काळातील सांस्कृतिक आणि शारीरिक उपक्रमांपासून आधुनिक संघटित क्रीडास्पर्धांपर्यंत महिलांच्या सहभागाचे स्वरूप बदलत गेले. स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणाचा विस्तार, क्रीडासंस्थांची स्थापना आणि शासकीय धोरणांमुळे महिलांना नवीन संधी उपलब्ध झाल्या.

पी. टी. उषा, सायना नेहवाल, मिताली राज, मेरी कोम आणि इतर महिला खेळाडूंच्या आंतरराष्ट्रीय कामगिरीमुळे भारतीय क्रीडाक्षेत्रातील महिलांची प्रतिष्ठा वाढली. आधुनिक प्रशिक्षणव्यवस्था, व्यावसायिक स्पर्धा, प्रसारमाध्यमे आणि प्रायोजकत्व यांमुळे या क्षेत्रात नवीन शक्यता निर्माण झाल्या आहेत. तथापि सामाजिक पूर्वग्रह, आर्थिक विषमता, अपुऱ्या सुविधा आणि सुरक्षिततेसंबंधी समस्या महिला क्रीडाविकासावर प्रतिकूल परिणाम करतात. या आव्हानांवर मात करण्यासाठी शालेय आणि ग्रामीण क्रीडाविकास मजबूत करणे, प्रशिक्षित महिला प्रशिक्षकांची उपलब्धता वाढविणे आणि सर्व सामाजिक घटकांतील मुलींना समान संधी देणे आवश्यक आहे. क्रीडा प्रशासनातील पारदर्शकता, आर्थिक सहाय्य आणि सुरक्षित वातावरण यांनाही विशेष महत्त्व दिले पाहिजे.

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 6.4 ISSN No: 3049-4176

भविष्यात भारतीय महिला क्रीडाविकासाचा विचार केवळ राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पदकांच्या आधारे न करता सामाजिक समानता, शैक्षणिक प्रगती, आर्थिक स्वावलंबन आणि व्यापक मानवी विकासाच्या दृष्टिकोनातून करणे आवश्यक आहे. अशा समावेशक आणि दीर्घकालीन प्रयत्नांतून भारतीय महिला क्रीडाक्षेत्र अधिक सक्षम, न्याय्य आणि शाश्वत बनू शकते.

संदर्भसूची:

1. दुबे अभिषेक आणि मुखर्जी संजीब. शी डेअर्ड : विमेन इन इंडियन स्पोर्ट्स. नवी दिल्ली : रूपा पब्लिकेशन्स, 2019.
2. भारत सरकार, युवा कार्यक्रम व क्रीडा मंत्रालय. खेलो इंडिया युवा क्रीडा स्पर्धा 2019, महाराष्ट्र. नवी दिल्ली : क्रीडा विभाग, भारत सरकार, 2019.
3. भारत सरकार, युवा कार्यक्रम व क्रीडा मंत्रालय. खेलो इंडिया योजना : सुधारित कार्यान्वयन मार्गदर्शक तत्त्वे, 2021–22 ते 2025–26. नवी दिल्ली : क्रीडा विभाग, भारत सरकार, 2022.
4. भारत सरकार, युवा कार्यक्रम व क्रीडा मंत्रालय. वार्षिक अहवाल 2023–24. नवी दिल्ली : भारत सरकार, 2024.
5. भारत सरकार, युवा कार्यक्रम व क्रीडा मंत्रालय. खेलो इंडिया राष्ट्रीय क्रीडा विकास कार्यक्रम : प्रशासकीय सूचनासंग्रह. नवी दिल्ली : क्रीडा विभाग, भारत सरकार, 2018.
6. भारत सरकार, युवा कार्यक्रम व क्रीडा मंत्रालय. खेलो इंडिया योजनेंतर्गत महिला क्रीडा स्पर्धांना प्रोत्साहन : अधिकृत अहवाल. नवी दिल्ली : क्रीडा विभाग, भारत सरकार, 2022.
7. भारत सरकार, युवा कार्यक्रम व क्रीडा मंत्रालय. खेलो भारत नीती 2025 : राष्ट्रीय क्रीडाधोरण. नवी दिल्ली : भारत सरकार, 2025.
8. संयुक्त राष्ट्र शैक्षणिक, वैज्ञानिक आणि सांस्कृतिक संघटना (युनेस्को). शारीरिक शिक्षण, शारीरिक सक्रियता आणि क्रीडाविषयक आंतरराष्ट्रीय सनद. पॅरिस : युनेस्को, 2015, कलम 1.